

Rembrandts

Tekenen naar
naaktmodellen
in de gouden eeuw

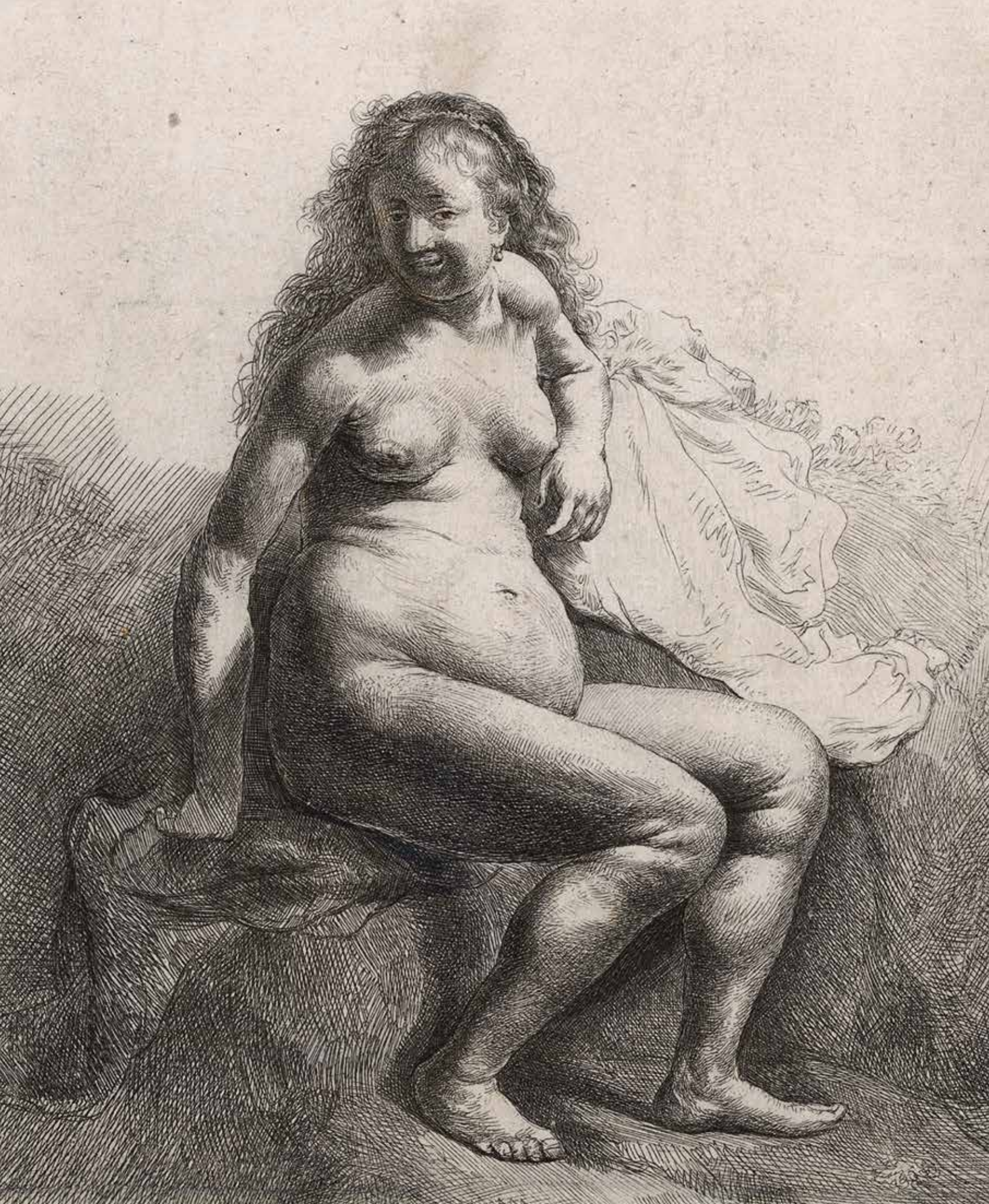
naakte

MUSEUM HET REMBRANDTHUIS | BOOKS

waarheid

Rembrandts naakte waarheid

Rembrandts

HET TEKENEN VAN
NAAKTMODELLEN
IN DE GOUDEN EEUW

naakte

waarheid

REDACTIE
JUDITH NOORMAN
DAVID DE WITT

MUSEUM HET REMBRANDTHUIS AMSTERDAM

WBOOKS ZWOLLE

Inhoud

	Rembrandts naakte waarheid	7
	Bruikleengevers	9
	JUDITH NOORMAN	
Over waarheid en schoonheid. Tekenen naar naaktmodellen in Rembrandts tijd		11
	DAVID DE WITT	
Rembrandts morele voorzichtigheid jegens het mooie vrouwelijke naakt		45
	VICTORIA SANCHO LOBIS	
Inventie als instructie: Rembrandts 'academische' prenten en hun functie		63
	Appendix	
Rembrandts tekenboek. Een reconstructie		73
	MICHAEL ZELL	
Expliciete beelden: Rembrandts naakten in druk		87

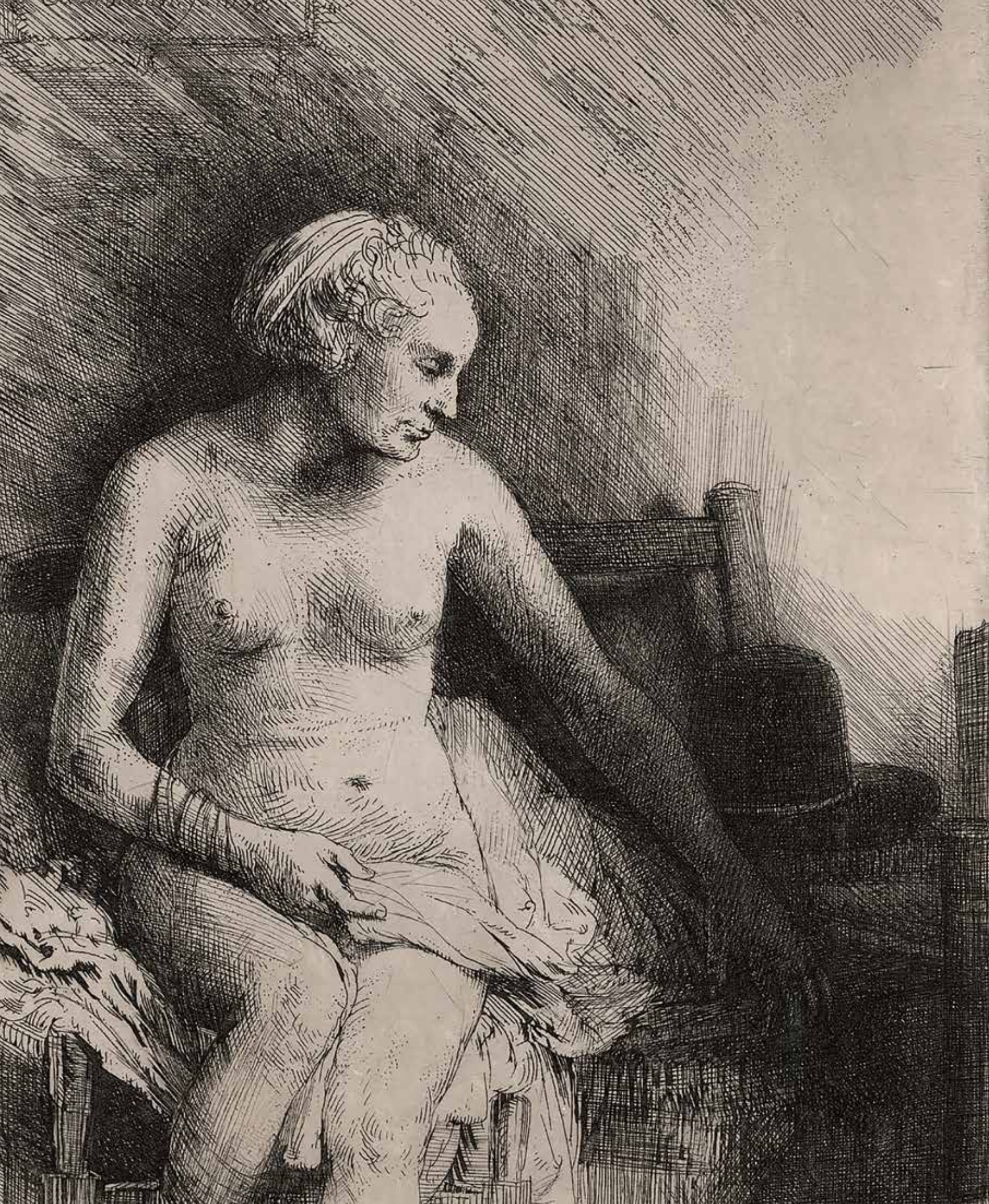

Catalogus

- 102 De Haarlemse academie
- 106 Naakt tekenen zonder model
- 113 Afmaken waar Rembrandt aan begon
- 117 Leren van het leven
- 126 Govert Flinck
- 131 Rembrandts collega's in Amsterdam
- 138 Prostituees als naaktmodel
- 143 Rembrandts vrouwelijke naaktmodellen
- 156 De rol van het model in de studio

- 160 Checklist van de tentoonstelling
- 164 Noten
- 176 Bibliografie
- 182 Register op personen
- 183 Fotoverantwoording
- 184 Colofon

Rembrandts naakte waarheid

Museum Het Rembrandthuis is niet alleen Rembrandts voormalige woonhuis en atelier, maar ook de plek waar zo'n veertig leerlingen onderwijs van de meester genoten. Aan de hand van een serie tentoonstellingen wil het museum de relatie van Rembrandt met zijn leerlingen illustreren vanuit verschillende invalshoeken en zo licht werpen op de pedagogische kant van Nederlands beroemdste kunstenaar.

Uitgezakte borsten, vetrollen en dijen met putten. *Rembrandts naakte waarheid* toont de ongeïdealiseerde manier waarop Rembrandt en zijn leerlingen naar het naaktmodel tekenden. Rembrandt gaf de modellen weer zoals ze waren en verhulde niets, waarmee hij een bijzondere plaats inneemt in de westerse kunstgeschiedenis.

Wanneer Rembrandt en zijn leerlingen naar naaktmodel tekenden, wisselden zij van gedachten over kunst, schoonheid en vergankelijkheid – onderwerpen die destijds net zo gevoelig waren als vandaag de dag.

In deze tentoonstelling en publicatie, die gebaseerd zijn op nieuw onderzoek van dr. Judith Noorman, is voor het eerst een dergelijk groot aantal zeventiende-eeuwse naaktstudies bijeen gebracht. Dit kon worden gerealiseerd dankzij de medewerking en genereuze bruiklenen van musea en particuliere verzamelaars, zowel uit Nederland als uit het buitenland. De namen van de bruikleengevers zijn opgenomen in een aparte lijst in deze publicatie. Ook zijn wij bijzonder dankbaar voor de financiële ondersteuning die wij mocht-

Cat. 59 Rembrandt, *Vrouw bij het bad met een hoed naast zich*, Amsterdam, Museum Het Rembrandthuis (detail).

ten ontvangen van het Mondriaan Fonds, Fonds 21 en het De Gijsselaar-Hintzenfonds. Museum Het Rembrandthuis ontvangt een substantiële structurele subsidie van de Gemeente Amsterdam. De tekening *Zittend vrouwelijk naakt* van Rembrandt is dankzij een bijdrage van de Turing Foundation in de tentoonstelling Rembrandts Naakte Waarheid te zien.

Daarnaast wil ik graag verscheidene personen danken voor hun belangrijke bijdragen aan het project. Allereerst zijn wij dank verschuldigd aan gastconservator Judith Noorman voor haar niet-aflatende inzet, enthousiasme en haar wetenschappelijke inzichten, die van groot belang zijn voor het verhaal van Museum Het Rembrandthuis. Onze dank gaat eveneens uit naar de eminente kunsthistoricus Eric Jan Sluiter, wiens uitvoerige studie van het vrouwelijk naakt in de kunst van Rembrandt een uitgangspunt voor de tentoonstelling vormde, maar die bovendien in de kritieke ontwikkelingsfase van het project zijn advies gaf over het bredere onderwerp van naaktstudies in de Hollandse kunst. Ook zijn wij de andere gastauteurs, Michael Zell en Victoria Sancho Lobis, erkentelijk dat zij hun onderzoek in deze publicatie wilden plaatsen. De belangrijke specialist van Rembrandt-tekeningen Peter Schatborn, die zich lange tijd met deze fascinerende figuurstudies heeft beziggehouden, leverde wetenschappelijk advies en hulp bij het verkrijgen van essentiële bruiklenen. Bruikleengever George Abrams verleende eveneens belangrijke steun aan het project. Erik Ariëns Kappers was behulpzaam bij het verkrijgen van enkele zeer relevante bruiklenen. Op deze manier kon een heel team aan de slag om de inspanningen van onze toegewijde staf aan te vullen. Vertalers Hein Horn, Eddy Schavemaker, Rieke van Leeuwen en Koos de Wilt waren behulpzaam bij het overschrijden van de taalgrenzen. Johan de Bruijn en de medewerkers van WBOOKS gingen de uitdaging van deze publicatie aan en loodste die langs de lange productieweg naar zijn voltooiing. Onze bijzondere dank gaat uit naar Bart van den Tooren voor zijn visie en betrokkenheid bij dit uitdagende materiaal. Anderen hielpen ons op een bescheiden of indirecte manier, waarvoor we zeer erkentelijk zijn. De laatste weken van de voorbereiding van de tekst werden overschaduwd door het overlijden van Werner Sumowski, wiens onderzoek naar de tekeningen van de Rembrandt-school de basis legde voor onze kennis van de studies naar naaktmodel van de meester en zijn leerlingen. Museum Het Rembrandthuis beheert zijn rijke onderzoeksarchief. Dit boek is opgedragen ter nagedachtenis aan Werner Sumowski.

MICHAEL HUIJSER

Bruikleengevers

The Maida and George Abrams Collection, Boston
The Art Institute, Chicago
Ashmolean Museum, Oxford University
Bibliothèque Nationale de France, Parijs
Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam
Trustees of the British Museum, Londen
Collection Frits Lugt, Fondation Custodia, Parijs
Gemäldegalerie, Staatliche Museen zu Berlin, Berlijn
Harvard Art Museums/Fogg Museum, Cambridge, Massachusetts
Hessisches Landesmuseum Darmstadt
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Berlijn
Musée du Louvre, Parijs
Museum of Fine Arts, Boedapest
Rijksmuseum Amsterdam
Rijksmuseum Twenthe, Enschede
Universitaire Bibliotheken Leiden
en een aantal privé-verzamelaars

Over waarheid en schoonheid

Tekenen naar naaktmodellen in Rembrandts tijd

JUDITH NOORMAN

Het is al langer bekend dat er in het zeventiende-eeuwse Amsterdam naar naakte modellen werd getekend.¹ Op 27 juli 1658 verklaarden kunstenaars Willem Strijcker (ca. 1606/7-1673/7), Nicolaes van Helt Stockade (1614-1669), Ferdinand Bol (1616-1680), Govert Flinck (1615-1660) en Jacob van Loo (1614-1670) dat een vrouw genaamd Catarina Jans poedelnaakt voor hen had geposeerd.² Het document danken we aan het feit dat Catarina voor prostitutie werd aangeklaagd. Naakt poseren was een oneerbare bezigheid. Hoererij was weliswaar verboden, maar ook onstuitbaar in zeventiende-eeuws Amsterdam. De stad stond ook toen al internationaal bekend als een centrum van prostitutie en trok veel toeristen ten gevolge hiervan.³ Het Amsterdamse Stadsarchief bewaart duizenden rechtszaken van overtredingen tegen de goede zeden. Enkele gaan over prostituees die naakt voor kunstenaars hebben geposeerd. Deze documenten informeren ons over de praktijk van het tekenen naar naaktmodel in het Amsterdam van rond het midden van de zeventiende eeuw. Ze werpen een nieuw licht op een kunstenaarspraktijk die de Amsterdamse teken- en schilderkunst mede tot bloei heeft gebracht.

In Europa was de Amsterdamse situatie uitzonderlijk. Kunstenaars gebruikten steeds vaker levende modellen in samenwerkingsverbanden die zij zelf 'academies' noemden. In andere steden waren die modellen in de regel mannen, maar in Amsterdam poseerden ook

Cat. 25 Govert Flinck, *Zittend vrouwelijk naakt voor een boom*, Londen, British Museum (detail).

naakte vrouwen.⁴ Een ware primeur in de Europese kunstgeschiedenis. Wonderlijk genoeg hebben kunsthistorici deze tekenbijeenvolgen niet volledig onderzocht. Symptomatisch voor het gebrek aan belangstelling is dat Nikolaus Pevsner in zijn *Academies of Art, Past and Present* (1940) Rembrandt wel noemt, maar zwijgt over diens Amsterdamse vakbroeders en hun tekenpraktijk.⁵ De meeste onderzoeken beperken zich tot de vraag of er in Amsterdam een echte kunstacademie bestond zoals in andere kunstcentra als Florence, Rome en later Parijs.⁶ Men is het er over eens dat zo'n instituut met gecodificeerde regels, een alomvattend curriculum en de volle erkenning van de stedelijke autoriteiten in Amsterdam, niet bestond.⁷ Daarom speelde het thema met Rembrandt als belangrijke uitzondering geen rol in het kunsthistorische discours.⁸ Ten onrechte: Amsterdamse kunstenaars konden die vrouwelijke modellen inhuren juist omdat de tekensessies zo informeel waren, dit in tegenstelling tot de bekende academies elders in Europa, waar strikte regels golden voor levende modellen en in het bijzonder vrouwen.

De academische belangstelling voor het onderwerp van tekenen naar vrouwelijke naaktmodellen is in opkomst. Dit essay behandelt de praktijk van het tekenen naar naaktmodellen in het Amsterdam van de jaren dertig tot en met de jaren zestig van de zeventiende eeuw. Om het complexe onderwerp recht te doen is eigenlijk een boek nodig met hoofdstukken over de markt, de rol van naaktstudies in kunstenaarswerkplaatsen, een historisch overzicht van de Europese academies, het kunsttheoretisch debat over schoonheid, het tekenen 'naar het leven' en het erotische aspect dat bij het werken naar naaktmodellen om de hoek komt kijken. De tentoonstelling komt voort uit (recent) onderzoek en is bedoeld om een breed publiek te laten kennismaken met vooral de artistieke hoogtepunten. *Rembrandts naakte waarheid* toont, aan de hand van een selectie belangrijke tekeningen uit vooraanstaande Europese en Amerikaanse openbare en particuliere collecties, het hoe en waarom van het werken naar naaktmodellen door Amsterdamse kunstenaars. Bovendien laat de tentoonstelling het publiek kennis maken met twee verschillende groepen tekenaars die rond het midden van de zeventiende eeuw actief waren en die hun werkplaatspraktijk in onderlinge dialoog en debat ontwikkelden. Met inkt en krijt vochten zij hun verschillen in artistieke opvatting op het papier uit.

DE OPKOMST VAN EEN ANDER SOORT ACADEMIES

De vroegste, gedocumenteerde voorbeelden van het naakt poseren van vrouwen in de geschiedenis van de westerse kunst stammen uit Rembrandts tijd.⁹ Drie al langer bekende archiefdocumenten belichten deze praktijk in Amsterdam.¹⁰ De eerste bron, een gerechtelijke verklaring, stamt uit 1648 en meldt dat Govert Flinck drie zussen naschilderde 'so moeder-

naeckt als jemant uytgeschildert soude konnen werden, so legghende op het alderoneerlijkste op een kussen te slapen'.¹¹ Dirck Bleker (ca. 1620-1672) had volgens een bron van rond 1648/9 de beschikking over een 'gewoonlijck model', Maria de la Motte, een dame die onverhuld model stond voor een andere Maria, de Bijbelse Maria Magdalena (cat. 39). De la Motte was een hoerenwaardin en prostituee die ook poseerde voor het 'collegie van schilders'.¹² Het laat zien dat kunstenaars elkaar speciaal opzochten om naar naaktmodel te tekenen, een werkwijze die ook in een andere archiefbron, reeds vermeldt, bevestigd wordt. Zo verklaarden de schilders Strijcker, Van Helt Stockade, Bol, Flinck en Van Loo in een gerechtelijk schrijven van 27 juli 1658 dat zij een prostituee hadden ingehuurd om naakt voor hen te poseren.¹³

Naast deze gerechtelijke stukken zijn er gedrukte bronnen die aanvullende gegevens leveren. Zo lezen we in de *Teutsche Academie* van Joachim von Sandrart (1606-1688) dat Jan Gerritsz van Bronckhorst (1601/5-1661), een kunstenaar die tussen 1647 en zijn dood in 1661 in Amsterdam werkzaam was, hem en kunstenaarsleerlingen vergezelde bij de 'Academia'.¹⁴ Arnold Houbraken (1660-1719) wist te melden dat Jacob Backer (1608-1651) 'Academiebeelden' op blauw papier vervaardigde¹⁵ en dat Barend Graat (1628-1709) over een periode van vijftien jaar twee keer per week thuis tekensessies organiseerde waar naar levend model werd gestudeerd.¹⁶ De veilingcatalogus van Jan Pietersz. Zomer (1641-1726) bevat een aanzienlijk aantal albums met 'Academi-beelden na 't leven'. De catalogus vermeldt niet of de modellen naakt zijn, maar dit is wel mogelijk, zeker gezien sommige van de namen die worden genoemd. De kunstenaars Backer, Van Loo, Graat, Jan van Noordt (1623/1624-na 1676), Karel Dujardin (1626-1678), Cornelis Holsteyn (1618-1658), Jan van Neck (c. 1634/5-1714) en Dirck Ferreris (1639-1693) werkten immers vaker met naakte modellen.¹⁷ Tenslotte hebben Gerard Pietersz. van Zijl (1607-1665) en Adriaen van de Velde (1636-1672) sommige van hun studies naar naaktmodellen gesigneerd.¹⁸ Naar deze diverse bronnen te oordelen was het tekenen naar levend model onder de Amsterdamse historieschilders springlevend.

Een ander bekend 'document' betreft het atelier van Rembrandt. Een van Rembrandts oud-leerlingen, Samuel van Hoogstraten (1627-1678), heeft uitgebreid over zijn 'oude Academeykeningen' geschreven.¹⁹ Van Hoogstraten verhaalde in zijn *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst* dat Rembrandts leerlingen om beurten poseerden en elkaar natekenden. Van Hoogstraten betreurt het dat er in sommige Nederlandse steden niet van dit soort 'schoolen van naektzitting voorhanden zijn'.²⁰ Deze bron bewijst samen met de vele bewaard gebleven tekeningen van jonge naakte mannen dat Rembrandts werkplaats geen uitzondering was op de regel dat Amsterdamse historieschilders naar naaktmodel tekenden.

Kunsthistorici aarzelen vaak om het woord 'academie' te gebruiken voor de hierboven omschreven Amsterdamse praktijk.²¹ In de zeventiende eeuw werd het woord echter vaak

Afb. 1 Rembrandt, *Liggend vrouwelijk naakt*, Amsterdam, Rijksmuseum.

Afb. 2 Cat. 32 Jacob van Loo, *Liggend vrouwelijk naakt*, Leiden, Universitaire Bibliotheken Leiden.

en consequent gebruikt om de praktijk van het groepsgewijs tekenen naar het leven aan te duiden en specifiek het tekenen naar naaktmodellen. Zoals hierboven aangestipt, omschreef Van Hoogstraten zijn naaktstudies als 'Academibeelden'.²² Desondanks merkte de kunsthistoricus Hessel Miedema op dat het woord 'academie' in Nederlandse zeventiende-eeuwse teksten maar zelden voorkomt.²³ Dit lijkt niet te kloppen, althans niet als je het begrip academies invult op een manier die in de zeventiende eeuw gebruikelijk was.²⁴ In Nederlandse en Italiaanse schriftelijke bronnen uit de zeventiende eeuw kon een academie op een informeel tekengezelschap slaan.²⁵ Wanneer wij de term horen, denken we onwillekeurig aan iets koninklijks of in elk geval iets officieels. Amsterdam had niet zo'n officiële instelling, maar dat laat onverlet dat er wel degelijk een academiepraktijk was, zij het een informele.²⁶ Daarbij vermijden kunsthistorici de term 'academie' ten aanzien van de Amsterdamse situatie om verwarring te voorkomen. 'Academisch' is immers een beladen bijvoeglijk naamwoord geworden.²⁷ Het wordt al sinds de negentiende eeuw geassocieerd met een strikt geformuleerde esthetiek en de slaafse navolging van allerlei regels. Deze verhouden zich slecht met individualiteit en artistieke rebellie die zo belangrijk is geworden sinds de negentiende eeuw. In de zeventiende eeuw had het woord 'academisch' die beladen betekenis nog niet; het zei nog niets over de al dan niet individuele en rebelse opvattingen van een kunstenaar. Er werd niets anders mee bedoeld dan een gezamenlijke tekensessie met een levend model. Het is logisch dat zowel Jacob Adriaensz. Backers als Rembrandts naaktstudies bekend stonden als 'academietekeningen', ook al vertegenwoordigde de 'rebelse' Rembrandt in negentiende-eeuwse termen de tegenpool van het academisme.

STRIJD OP PAPIER

Er waren in Amsterdam rond 1650 twee groepen tekenaars actief die bijeenkomsten organiseerden om naar naaktmodel te tekenen. De tekeningen van de ene groep verschillen zeer van die van de andere groep, zoals recent onderzoek duidelijk heeft gemaakt.²⁸ Eén groep tekeningen is in de werkplaats van Rembrandt ontstaan, waar leerlingen bij toerbeurten voor elkaar poseerden en elkaar natekenden en waar de meester zelf vrouwen inhuurde om naakt voor hem en zijn gevorderde leerlingen te poseren. Dit verschijnsel was al langer bekend. Er is tot nu toe echter weinig aandacht besteed aan een andere groep tekeningen, die hier duidelijk van afwijken, maar onderling juist zeer verwant zijn.²⁹ Het gaat hier over een netwerk van kunstenaars die regelmatig in de stad bijeenkwamen om naar naaktmodellen te tekenen, vaak naar vrouwen. Onder hen bevonden zich de kunstenaars Flinck, Backer en Van Loo. Deze volleerde meesters, allen met een eigen werkplaats, behoorden tot de top van de Amsterdamse kunstenaarsgemeenschap en genoten een minstens even grote reputatie als Rem-

Deze catalogus verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling *Rembrandts naakte waarheid. Het tekenen van naaktmodellen in de Gouden Eeuw* in Museum Het Rembrandthuis, Amsterdam, 12 februari tot 16 mei 2015.

UITGEVER

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
in samenwerking met
Museum Het Rembrandthuis, Amsterdam
info@rembrandthuis.nl
www.rembrandthuis.nl

REDACTIE

Judith Noorman en David de Witt

GASTCONSERVATOR

Judith Noorman

TEKST

Franziska Gottwald
Judith Niessen
Judith Noorman
Victoria Sancho Lobis
David de Witt
Michael Zell

VERTALING

Hein Horn
Rieke van Leeuwen
Eddy Schavemaker
Koos de Wilt

VORMGEVING

Bart van den Tooren, Amsterdam

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt
dankzij bijdragen van
Fonds 21
De Gijsselaar-Hintzenfonds
Mondriaan Fonds
Turing Foundation

Museum Het Rembrandthuis ontvangt een substantiële
bijdrage van de Gemeente Amsterdam.

© 2016 WBOOKS

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2016.

ISBN 978 94 625 8133 3 (Nederlands)

ISBN 978 94 625 8134 0 (Engels)

NUR 646

 WBOOKS

M
mondriaan
fonds

FONDS 21

De Gijsselaar-Hintzenfonds

In de jaren 1640 begon een vernieuwende groep kunstenaars in Amsterdam naar naaktmodel te tekenen. Hier werd ook rechtstreeks in groepsverband en met regelmaat – voor het eerst in de Europese kunst – naar vrouwelijk naakt getekend.

De kunstenaars oefenden zich niet alleen in de correcte weergave van anatomie, maar waren ook op zoek naar ideale schoonheid en specifieke houdingen. Rembrandt pikte deze ontwikkeling op en voerde de vernieuwing verder, waarbij hij de onvolmaaktheid van de natuur omarmde en zijn modellen zichzelf liet zijn. Deze catalogus begeleidt een baanbrekende tentoonstelling in Museum Het Rembrandthuis, waarin deze opmerkelijk artistieke confrontatie met krachtige en prachtige tekeningen, schilderijen en prenten in beeld wordt gebracht.

Redactie: Judith Noorman en David de Witt
Met bijdragen van: Franziska Gottwald,
Victoria Sancho Lobis, Judith Niessen,
Michael Zell

W BOOKS

MUSEUM
HET REMBRANDTHUIS

WWW.WBOOKS.COM
WWW.REMBRANDTHUIS.NL

9 789462 581333